

УДК 725.6 – 053.7.011

Ю. В. Третяк,
*канд. арх., доцент кафедри
рисунка і живопису КНУБА*

ПЕРЕТВОРЕННЯ АРХІТЕКТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА ПЕНІТЕНЦІАРНИХ ЗАКЛАДІВ

Анотація: у статті висвітлено проблеми еволюції та розвитку архітектурного середовища пенітенціарних закладів на різних рівнях. Розглянуто методологічні засади, закономірності перетворень та критерії моделювання середовища виправного закладу як складної архітектурної системи, яка еволюціонує.

Ключові слова: пенітенціарний комплекс, рівні архітектурного середовища, функціонально-просторова організація.

Продовження, початок – у № 28, 2011.

Дослідження різних рівнів архітектурного середовища, а саме: містобудівної діяльності та районного планування з метою раціонального та взаємопов'язаного розміщення мережі пенітенціарних установ, особливостей розташування виправних комплексів у системі міста, функціонально-планувальних структур комплексів будівель і споруд пенітенціарних установ вбачається доцільним за допомогою єдиного методу уточнення та систематизації вихідної інформації. Як вже було сказано вище, рівні архітектурного середовища пенітенціарних закладів (регіональний, міський та локальний) мають схожі критерії завершеності та потенціалу вдосконалення, тобто можливість змінюватися і розвиватися у просторово-часовому континуумі.

У світі сучасних світових тенденцій, що спрямовані на максимальну «прозорість» пенітенціарної системи, виправні заклади впливають на стан соціального життя суспільства, тобто є частиною системи соціального обслуговування населення. Виявлення закономірностей та механізмів змінювання та розвитку пенітенціарного комплексу як складної системи, що самоорганізується, розгляд методів моделювання динаміки зростання чи занепаду системи дозволять сформулювати принципи структурно-функціонального підходу до рішення теоретичних та практичних задач розвитку архітектурного середовища виправних установ різних типів і видів [1].

Відсутність можливості на сучасному етапі розвитку світової системи виконання покарань у вигляді позбавлення волі знайти оптимальне рішення

соціально-педагогічних, психологічних та архітектурно-середовищних проблем утримання ув'язнених, недосконале функціонування виправних установ на територіальному, планувальному та предметно-просторовому рівнях пояснюється відсутністю упорядкованості, хаотичністю рівнів архітектурного середовища – всі вони є перемішаними та зім'ятими. Порівняння існуючого стану архітектурно-містобудівних рівнів середовища пенітенціарних установ з ідеалізованими моделями надасть можливість виявити недоліки та намітити шляхи вдосконалення і розвитку системи, якою є виправний комплекс будівель та споруд.

Архітектурне середовище виправних комплексів на рівні державного розміщення установ входить до соціальної інфраструктури України, є тісно пов'язаним із мережами підприємств та, у найбільшому ступеню, із системою розселення [2]. Однією із задач формування соціально-містобудівної мережі виправних закладів є необхідність ліквідування негативних територіальних відмінностей соціального обслуговування населення, як ув'язнених, так і їхніх сімей. Як вже вказувалося у дослідженні, відповідно пункту «Європейських тюремних правил» та ч. 1 статті 93 «Карно-виконавчого кодексу України» засуджені до позбавлення волі повинні відбувати увесь строк покарання у виправній чи виховній колонії у межах адміністративно-територіальної одиниці за місцем постійного проживання. Такий принцип розміщення сприяє підтриманню родинних зв'язків засудженого та відповідає загальній концепції соціальної реадаптації особистості ув'язненого, що діє в Європі та в Україні. Але відсутність у регіонах установ із різними режимами утримання, такими, як полегшений, загальний, суворий та особливий, приводить до безсистемного переміщення мас ув'язнених з установ одного типу до інших, наприклад, із слідчого ізолятора до пересильної тюрми, а потім - до місця відбуття покарання - колонії відповідного ступеню безпеки та режиму утримання.

Диференційована ієрархічна структура архітектурного середовища пенітенціарних комплексів на різних рівнях, від регіонального до локального, дає можливість використання гексагональної (шестикутної) решітки для побудови ідеалізованих моделей розміщення закладів на території України, у місті чи населеному пункті, та моделей комплексу будівель та споруд. Універсальність моделі, яку вперше використав В.Кристаллер для аналізу розміщення центральних функцій у системі населених місць, додатково проявляється у її симетрично-ритмічній організації, приближення до якої стане методом упорядкування та гармонізації архітектурного середовища виправних комплексів на різних рівнях.

Ідея використання гексагональної решітки для побудування моделей територіального розміщення на рівні районного планування та міста, а також

функціонально-планувальної організації пенітенціарного закладу як системи базується на властивості цієї решітки щільно вкривати територію з урахуванням ієрархічності функцій, що виконуються та повторюються на кожному рівні архітектурного середовища. Відповідне накладання шестикутної решітки на реальну схему планування дозволяє виявити вузли та центри, які відображують фактичні умови функціонування системи у залежності від призначених їм певної кількості «населення» (ув'язнених, персоналу та відвідувачів) та об'єктів тягіння, що розміщуються у зонах впливу [1]. При цьому зв'язки, що геометрично виявляються між центрами решітки, повинні правильно відображувати фактичну ієрархічну структуру транспортної чи пішохідної мережі відповідно рівня архітектурного середовища – регіонального, міського, локального.

На регіональному рівні функціонування виправної системи дослідження спиратиметься на схему залізничного транспорту, за допомогою якого в основному здійснюються перевозки контингенту ув'язнених з місця на місце, - з одного боку, та на можливість автомобільної доступності - з іншого. Гексагональна решітка з радіусом 60 км (середня швидкість автомобіля за годину) накладається на карту України відповідно мережі залізничних доріг та великих центрів розселення (рис. 1, а). Модель існуючого стану розміщення пенітенціарних установ основних шістьох типів (тюрми, виправні центри, колонії із загальним, суворим та особливим режимом утримання, виховні колонії для підлітків), які складають виправну систему України на сьогоднішній день, виявила збіг більшості місць скупчення виправних установ з вузлами решітки, сконцентрованість пенітенціарних комплексів різних типів у містах – центрах розселення (Харків, Донецьк, Одеса, Дніпропетровськ, Вінниця), нерівномірність розміщення закладів у регіонах (помірно-розосереджена у західних та центральних регіонах, нерівномірно-концентрована у східній та східно-південній частині держави). Забезпеченість транспортними залізничними мережами також є недостатньою, особливо для виправних центрів – установ мінімального ступеня безпеки, які тяжіють до аграрного засобу виробництва. Виправні установи з максимальним та середнім ступенем безпеки – слідчі ізолятори, тюрми, колонії із суворим та особливим режимом утримання – є розміщеними у центрах міських агломерацій із розвинутим виробництвом та мають кращу забезпеченість транспортом.

Враховуючи попередні дослідження існуючого стану територіальної мережі пенітенціарних установ в Україні та їхні типологічні особливості відповідно режиму утримання засуджених, можна передбачити, що базова типологія виправних установ буде розширена, а територіальна мережа формуватиметься за декількома альтернативними сценаріями. У попередній

частині дослідження були сформульовані гіпотетичні принципи розміщення територіальної мережі пенітенціарних закладів в Україні, такі, як *принцип концентровано-рівномірного розміщення закладів різних типів*, що передбачає змішану централізовано-автономну систему формування мережі; *принцип відповідності*, за яким тип і кількість виправних установ, їхня ємність, спеціалізація виробництва та професійного навчання, місце розміщення в мережі населених місць повинні відповідати потребам окремих регіонів, областей та міст; *принцип ефективності*, який забезпечить розміщення виправних установ на території України з мінімальними соціально-економічними витратами.

Станом на 1 лютого 2012 року існуюча територіальна мережа виправної системи України складається із 142 кримінально-виконавчих установ дев'яти видів різного рівня безпеки, з яких у 9 установах мінімального рівня безпеки із загальними умовами для тримання чоловіків знаходяться 6824 особи; у 13 колоніях для тримання жінок знаходяться 6108 осіб; у 35 установах середнього рівня безпеки для вперше засуджених чоловіків тримається 36524 особи; у 41 установі середнього рівня безпеки для неодноразово засуджених чоловіків тримається 44735 осіб; у 9 установах максимального рівня безпеки для чоловіків тримається 4335 осіб; у 6 установах мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами для тримання чоловіків знаходиться 963 особи; у 23 виправних центрах тримається 5091 осіб; у 6 спеціалізованих лікувальних закладах тримається 2879 чоловіків; в арештних домах при виправних колоніях тримається 603 особи; у секторах різного рівня безпеки при виправних колоніях – 8045 особи; у 8 виховних колоніях для неповнолітніх – 1337 дівчат і хлопців [7]. При 88 установах виконання покарань функціонують професійно-технічні навчальні заклади, в яких навчається 9 тисяч засуджених. Загальноосвітнє навчання засуджених забезпечує 151 загальноосвітній навчальний заклад. Діяльність кримінально-виконавчої служби забезпечують 46,1 тис. працівників при штатній чисельності 52,3 тис. посад.

Рекомендована класифікація пенітенціарних установ за режимними вимогами включатиме, окрім відкритого (виправні центри) та закритого (виправні колонії) виду установ, ще такі види, як напіввідкритий та напівзакритий. Поглиблена ієрархічна структура пенітенціарних установ обслуговуватиме населення на різних рівнях, таких, як регіональний, із радіусом обслуговування 200 км; локальний, із радіусом обслуговування 100 км; міський, з радіусом обслуговування 50 км (рис 1, б). У дослідженні є можливість попередньо визначити типологічні ознаки, за якими формуватиметься територіальна мережа пенітенціарних установ в Україні. Виправні комплекси можуть класифікуватися за рівнями безпеки

(максимальний, середній мінімальний), режимами утримання засуджених (полегшений, загальний, посилений, суворий, особливий), ємністю (мала, середня, велика), професійною спеціалізацією (міський чи аграрний засіб виробництва), статевовіковими ознаками засуджених (жінки, чоловіки, підлітки, змішаний), функціонально-планувальною структурою (компактною, розосередженою, змішаною) та просторово-середовищною організацією (відкрита, закрита, змішана) тощо.

Такі гіпотетичні класифікації за різними ознаками, які будуть уточнені та визначені на наступному рівні дослідження, допоможуть науково обґрунтувати розширену типологію архітектурного середовища виправних комплексів. Наразі можна стверджувати, що на сьогоднішній день в Україні не існує архітектурної типології будівель виправних колоній та установ, а класифікація за режимними вимогами не відповідає сучасним міжнародним вимогам у цій галузі. Існуюча територіальна мережа виправних установ потребує коректування відповідно альтернативних напрямків, визначених за допомогою побудови ідеальної територіально-соціальної моделі, тобто можна стверджувати, що регіональний рівень архітектурного середовища пенітенціарних комплексів не відповідає критерію завершеності та має потенціал вдосконалення.

Дослідження найнижчого рівня архітектурного середовища пенітенціарної системи – локального – виявило ряд типологічних особливостей організації, проектування та будівництва комплексів будівель і споруд виправних установ. Спорідненість структури (побудови) міста і виправного комплексу, як відмічалось вище, приводить до ідеї створення морфологічної ідеалізованої моделі пенітенціарного закладу на основі геометричних решіток. В основі морфологічного моделювання можуть лежати принципи мінімізації (максимізації) переміщень «населення» закладу, агломерування (концентрації елементів структури середовища з метою укрупнення і досягнення поліфункціональності) або, навпаки, дезагломерування – розподіл функцій та відповідне розосередження елементів, таких як функціональні зони, блоки та приміщення [3]. Відповідність архітектури існуючих вітчизняних та закордонних виправних закладів ідеалізованій моделі допоможе виявити стан та ступінь упорядкованості локального рівня архітектурного середовища, недоліки функціонування і шляхи вдосконалення та гармонізації.

Ідеальні міста останнього століття, такі, як концентричні системи «міст-садів» Е.Говарда, об'ємні решітки міста А.Сант-Еліа, урбаністичні пропозиції Ле Корбюзьє повторюють розповсюджені архетипові схеми на новому рівні розвитку культури. За висловом Ле Корбюзьє: «Чем совершеннее порядок, тем спокойнее чувствует себя человек, а человеческое творчество есть акт

упорядочення. Если смотреть на человеческие творения с высоты, они предстают в виде геометрических фигур» [4]. Будівельні утворення на базі геометричних решіток, як міста, так і комплекси будівель, виявляють «...нові форми буття стародавньої традиції структурно-математичного опанування простору буття» [5].

За думкою Н.І.Смоліної, мова йде про ієрархічне побудування типів поселення, де загальний малюнок упорядкованості виражає функціональну єдино подібність компонентів, будь – які відмінності між якими виключаються з причини єдності мети. У формі елементарної геометричної фігури були організовані міста-воєнні табори, таким чином планувалися і тюрми, такі як Сан-Мікеле, Паноптикон, Пентонвіль тощо. Для майбутніх поколінь тюремного зодчества принцип утворення геометричного центру - вівтаря, каплиці, вежі наглядача - центрального приміщення, у бік якого відкривалися келії ув'язнених, став взірцем, архетиповою моделлю, яка у свою чергу стала за основу планування поодиноких в'язниць у формі хреста, віяла, зірки, променів тощо. Отже, можна стверджувати, що система функціонування міст-архетипів, що була ідеально відображена у системі планувального та просторового побудування, диктувала населенню єдино подібну поведінку, причому геометрична форма утворень не мала принципового значення. Ідея полягала в існуванні фіксованого «центру» з концентричними ієрархічними рівнями, значимість яких відповідала ступеню віддаленості від «центра», «однородного силового поля, прийнявшего на себя роль идеала гармонии, мира, преданности общей цели» [5, с. 149]. У галузі проектування пенітенціарних будівель Д. Говард назвав такий принцип «католицькою традицією», а Д.Бентам - «оком, що за усім наглядає», отже, архетипові моделі тюрем, за аналогією із містобудівними утвореннями, мали символічний та ідеологічний зміст, виражаючи відносини із владою та режимом.

Ієрархічність структури простору пенітенціарних будівель і комплексів наприкінці 20 ст. виявив професор Коледжу Лондонського університету, теоретик архітектури Білл Хеллер. В основу своєї системи, яка пізніше була опублікована у багатьох наукових працях, зокрема «Простір машини», він поклав поняття «ступенів» та «глибин», які визначаються через структурно-функціональні зв'язки [6]. Хеллер вважає, що організація будівель виправних комплексів та зв'язки між ними «контролюють» відносини між «незарєєстрованими», «відвідувачами» та «жителями». Рух «назад - вперед» чи «за кільцевим маршрутом» народжує тип простору, відповідно якого визначається тип будівель – «прямі» чи «перевернуті». У «прямому» типі відвідувачі займають зовнішні простори, а «населення» - найглибші дрібні простори-шари. «Перевернута» модель, навпаки, передбачає розміщення

відвідувачів у глибоких ступенях, а «жителі» - ув'язнені та персонал - займають зовнішні простори на малих «глибинах».

Отже, вивчення наукового та практичного світового досвіду у галузі проектування пенітенціарних установ дозволяє виявити архетипові схеми-моделі функціонально-просторового формування архітектурного середовища для утримання та виправлення ув'язнених. Такі функціональні зони, як адміністративна, житлова, рекреаційна, виробнича, господарська, складська, та відповідні функціонально-планувальні блоки, такі як адміністративно-офісний, житловий, дисциплінарний, комунально-побутовий, спортивний, навчальний, виробничий, рекреаційний, духовно-просвітницький тощо, входять до складу пенітенціарного комплексів різного рівня безпеки та будь-якого режиму утримання засуджених з невеликими відхиленнями. За допомогою структурно-функціональних зв'язків вони поєднуються між собою та з навколишнім оточенням, але види просторового поєднання та ступінь досяжності блоків (чарунок) може варіюватися відповідно функціонально-режимних вимог до кожного виду виправної установи.

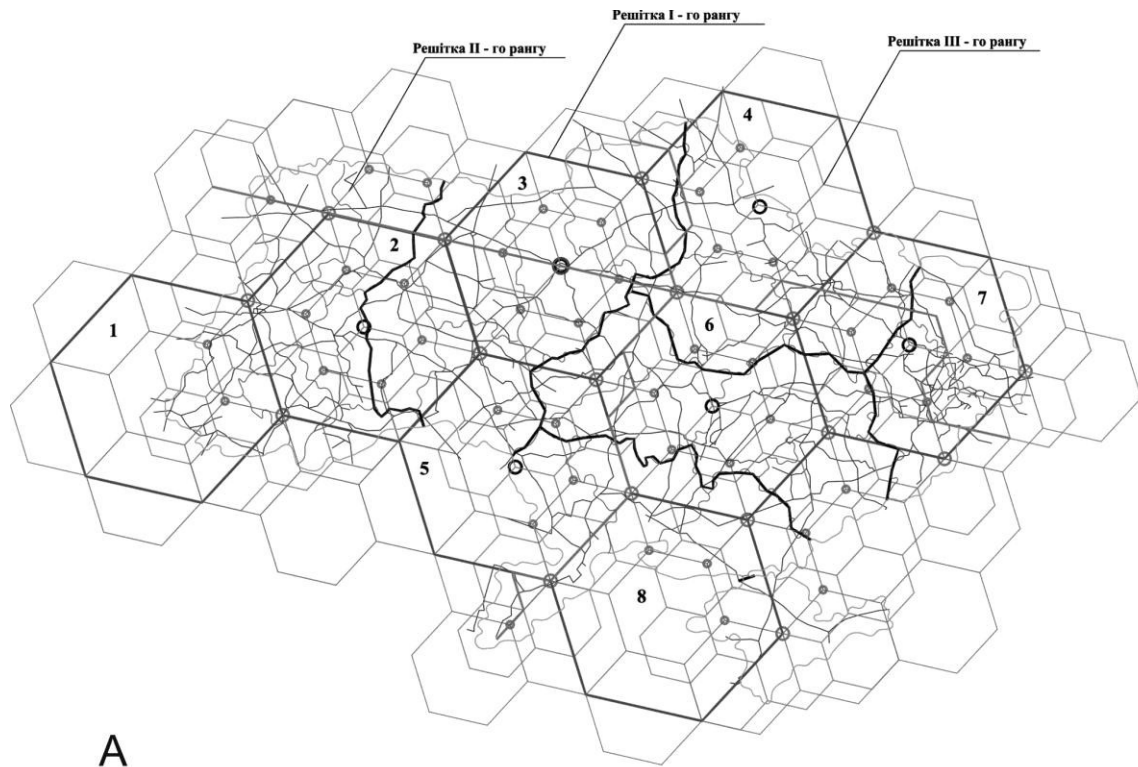
За аналогією розвитку містобудівних та архітектурних утворень таких видів функціонально-просторового поєднання виявлено три: «кільце», «дерево» та «решітка». Найдавнішою та розповсюдженою архетиповою схемою організації пенітенціарної будівлі є «кільце», яке відрізняється найбільшою просторовою замкненістю, мінімальною кількістю просторово-середовищних шарів та комунікаційних зв'язків, а також має симетричну планувально-просторову структуру. До цього виду можна віднести більшість радіальних тюрем, таких, як Ауборнську (1820), Будинки покаяння у Брикстоні та у Киркдалі (1820-і роки), Женевську (1820-25), Мільбанк у Лондоні (1815-22), Паноптікон (1791), Гентську (1772), а також периметральні сучасні виправні будівлі, такі, як Central Intake & Booking Facility у Балтіморі, Америка (1995), De Schie Penitentiari у Роттердамі, Нідерланди (1988) та інші (рис. 2, а). Ускладненим різновидом «кільцевої» схеми та переходом до наступних видів функціонально-просторової організації («дерево» та «решітка») стали хрестоподібні, віялоподібні, зіркоподібні у плані пенітенціарні будівлі різних часів будівництва, такі як Моабіт у Берліні (1857), HM Prison Manchester (Strangeways) у Манчестері, Британія (1868, 1990), «Хрести» у Санкт-Петербурзі.

(1884-92), De Geerhorst Penitentiary, у Сіттарді, Нідерланди (1989), Penitentiary Design for Dordrecht, Нідерланди (1990) тощо. Симетрична композиція «кільцевого» середовища надає можливість для легкого здійснення контролю, практично не дає можливості будівлі «зростати», тому не має потенціалу вдосконалення.

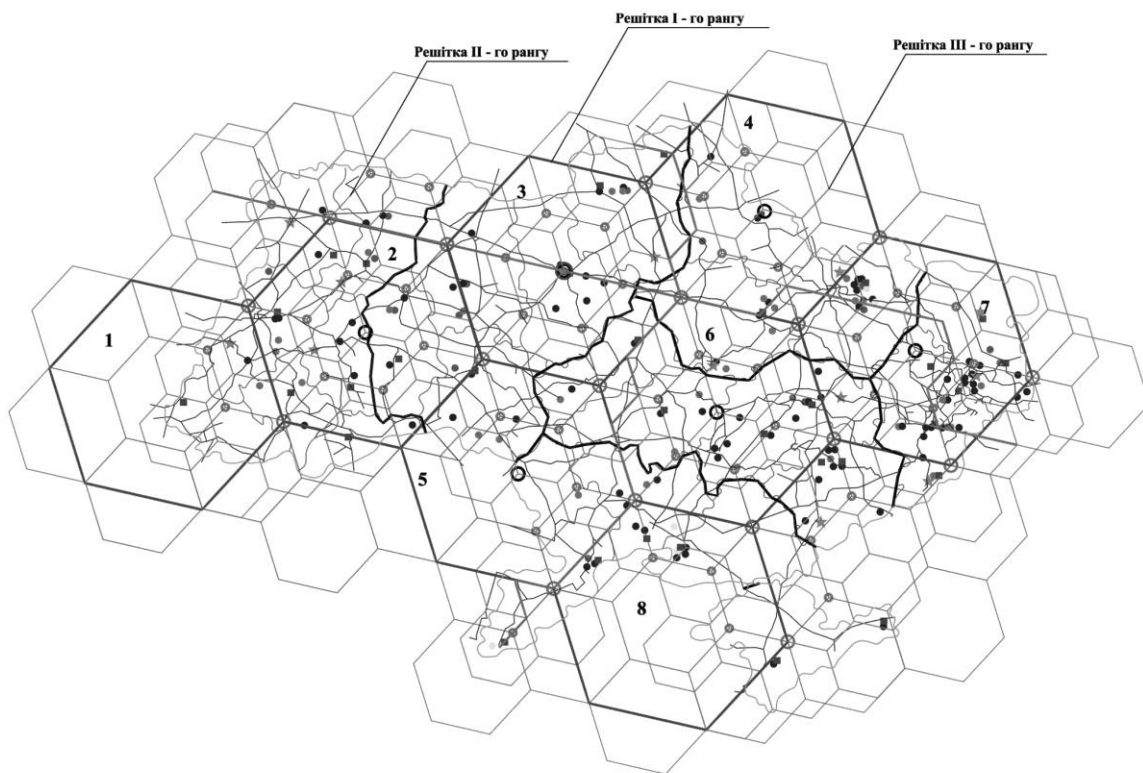
Схема функціонально-просторової організації «дерево» відображує «гілчасту» структуру комунікацій сучасних комплексів будівель пенітенціарної установи з переважним рухом «населення» «назад - вперед». При такій схемі пішохідна робота порівняно з «кільцем» збільшується, комунікаційні зв'язки подовжуються, але вибір маршруту для «населення» є відсутнім. Відповідно схемі «дерево» було запроєктовано багато сучасних пенітенціарних комплексів, таких, як «New generation prisons» в Америці (1970-90 pp.), Blundeston Prison у м. Саффолк, Британія (1963), Federal Correction Institution у Флориді, США (1986), Fort Saskatchewan Correctional Centre в Алберті, Канада (1988), Federal Correctional Complex в Аленвуді, Пенсільванія, США тощо (рис. 2, б). Дисиметрична композиційна схема та здатність комплексу - «дерево» зростати, хоча переважно тільки в єдиному напрямку, дозволяє розміщувати комплекси будівель такого виду на вільних від забудови територіях з можливістю подальшого збільшення ємності закладу чи утримання різних категорій ув'язнених. Система контролювання у комплексі - «дереві» складніша, ніж у «кільці», але є можливість розміщувати її у «корені» - головному в'їзді до комплексу та локально у вузлах – перетинах окремих комунікацій - «гілок». Система просторів, що запропонував Білл Хеллер для впорядкування будівель режимного типу, про яку згадувалося вище, була побудована на вивченні подібних просторових «дерев» різної «глибини», тому така та їй подібні функціонально-просторові схеми організації архітектурного середовища можуть стати за основу формування відкритих, напіввідкритих та напівзакритих моделей пенітенціарних комплексів.

Функціонально-просторова схема організації архітектурного середовища виправних комплексів «решітка» стала результатом динаміки розвитку та ритмічних перетворень архетипової радіальної моделі. Пенітенціарний комплекс-«решітка» може зростати до нескінченності, утворюючи нові та різні планувально-просторові блоки, а може функціонувати в «урізаному» вигляді. Просторова модель комплексу будівель виправної установи на основі планувальної схеми «решітка» може носити як більш замкнений (проект державної тюрми в Чилі, 2010), так і напіввідкритий характер (Brians Penitentiary Centre у Барселоні, Іспанія, 1992) (рис. 2, с). Головною ознакою комплексу – «решітки» є її багатошаровість, тобто надання можливості вибору маршруту для руху «населення» та, при необхідності, розподілу комунікаційних шляхів відвідувачів, персоналу та ув'язнених, що має велике психологічне та режимне значення.

А

Б

Рис. 1. Етапи формування архітектурного середовища пенітенціарних закладів на регіональному рівні.

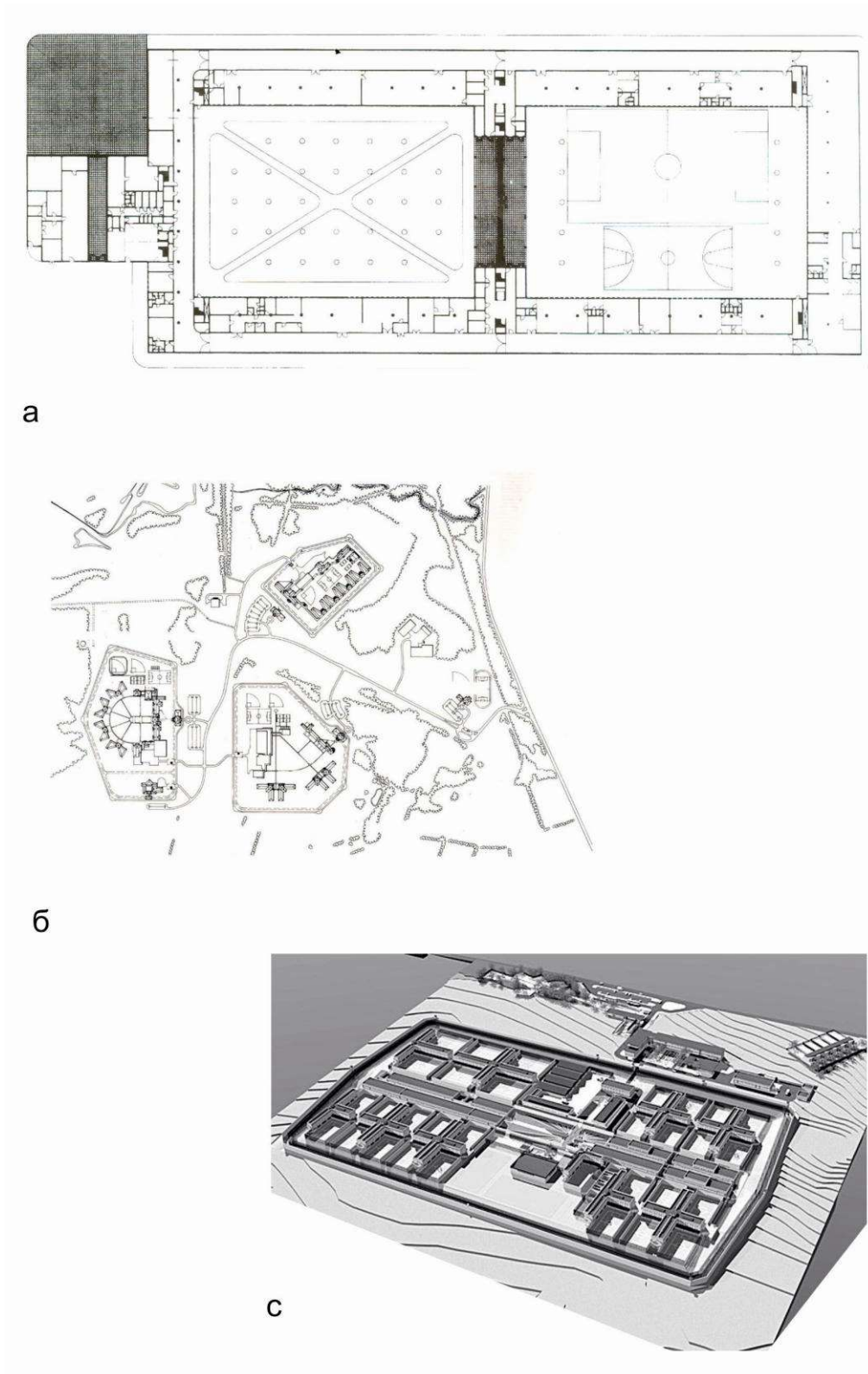

Рис. 2. Типи функціонально-просторової організації середовища виправних комплексів: а – «кільце», б – «дерево», с – «решітка».

Вивчення вітчизняного досвіду організації та функціонально-планувальних особливостей існуючих виправних колоній виявив повну невідповідність локального рівня архітектурного середовища прототиповим ідеалізованим моделям «кільце», «дерево», «решітка». Українські виправні колонії різного ступеню безпеки практично не мають відмінностей у функціонально-просторовій організації середовища. Функціональне зонування відповідно вимогам режиму та безпеки є єдиним чинником, що впливає на організує середовища для утримання та виправлення ув'язнених. Окремі функціональні блоки – житло, адміністрація, їдальня, клуб, побутові приміщення, виробничий корпус, медична частина – розташовані відповідно функціонально-режимним вимогам в окремих охороняємих зонах без урахування планувальних, композиційно-просторових та психологічно-естетичних вимог. Отже, локальний рівень архітектурного середовища вітчизняних виправних установ, так само, як і регіональний, є невідповідним комплексу сучасних вимог, є «зім'ятим», що стає причиною поганого функціонування пенітенціарної системи. Цей факт ще раз доводить необхідність радикальних змін у галузі проектування архітектурного середовища українських пенітенціарних комплексів, визначення потенціалу вдосконалення (можливості позитивної динаміки) для кожного закладу, формування та гармонізації архітектурного середовища з урахуванням прогресивних тенденцій.

Отже, дослідження динаміки формування та перетворень архітектурного середовища пенітенціарних установ та їх мереж у часі та просторі надає можливість виявити ряд принципових закономірностей у цьому процесі. Прототипові функціонально-планувальні блоки (чарунки) виправних будівель та комплексів за допомогою комунікацій об'єднуються у одно- та багатошарові просторові компоновки, такі, як «кільце», «дерево», «решітка». Відповідно вимогам режиму функціонально-просторова модель «кільце» більше підходить для формування середовища пенітенціарного закладу максимального рівня безпеки, модель «решітка» - для закладу середнього рівня безпеки, а просторова схема комплексу «дерево» - для закладів мінімального рівня безпеки та для полі-режимних комплексів.

Список літератури:

1. Тимохин В.А. Территориальный рост и планировочное развитие города. – К.: Будивэльныйк, 1989. – 104 с.
2. В.В.Владимиров, И.А.Фомин. Основы районной планировки: Учеб. – М.: Высшая шк., 1995. – 224 с.

3. И.Фомин. Методология научных исследований в архитектуре, 2005, с. 15-24, в сборнике «Методологічні проблеми містобудування»
4. Корбюзье Ле. Архитектура XX века. – М., 1970.
5. Смолина Н.И. Традиции симметрии в архитектуре – М.: Стройиздат, 1990. – 344 с.
6. Architecture of Incarceration. Academy editions, 1994. – 128 p., ill.
7. www.kvs.gov.ua

Аннотация

В статье отражены проблемы эволюции и развития архитектурной среды пенитенциарных учреждений на разных уровнях. Рассмотрены методологические основы, закономерности преобразований и критерии моделирования среды исправительного учреждения как сложной эволюционирующей системы.

Ключевые слова: пенитенциарный комплекс, уровни архитектурной среды, функционально-пространственная организация.

Annotation

In the article the problems of evolution and development of architectural environment of correctional establishments are reflected on different levels. Methodological principles, conformities to law of transformations and criteria of design of environment of correctional establishment, are considered as a difficult architectural system which evolves.

Keywords: correctional complex, levels of architectural environment, functionally spatial organization.